

Preventieve en curatieve werkvormen en crisisinterventies
(uit syllabus LeDoS-verdieping)

Hierbij worden een vijftigtal werkvormen voorgesteld en kort toegelicht. Oorspronkelijk was dit deeltje bedoeld als bijdrage voor een educatief dossier basisonderwijs. Maar de ervaring leert dat ook leerkrachten secundair onderwijs er heel wat ideeën uit kunnen halen.

Overzicht van alle werkvormen

"Preventieve" werkvormen	Passende technieken bij crisisinterventie	"Curatieve" werkvormen
➤ Alfabet ➤ Collage ➤ Dood en rouw in andere culturen en godsdiensten ➤ Film ➤ Filosoferen met kinderen ➤ Foto's ➤ Getuigenis ➤ Gevoelens herkennen ➤ Interview ➤ Klasboek ➤ Klas-/kringgesprek ➤ Kunst (beelden, tekeningen, schilderijen) ➤ Kunst van het rekenen ➤ Kwartet ➤ Leestekst ➤ Materialen voelen ➤ Op bezoek naar een ziekenhuis & mortuarium, begraafplaats, crematorium ➤ Raad je plaatje ➤ Rouwadvertenties ➤ Seizoenen ➤ Spreekwoorden en zegswijzen ➤ Sprookje/verhaal ➤ Telefoon ➤ Vragenbus-/ronde	➤ Ballonnen ➤ Brief schrijven ➤ Doodsbrief / gedachtenisprentjes ➤ Eigenschappen-kaartjes ➤ Getuigenis ➤ Herinneringsboek ➤ Japanse schilderij ➤ Rouwbrief & -kaart ➤ Sprookje/verhaal	➤ Beelden maken (tekenen, schilderen, kleien, dia's maken) ➤ Boeken ➤ Boom of bloem planten of zaaien ➤ Collage ➤ Dierenkaarten ➤ Getuigenis ➤ Gevoelens worden zichtbaar ➤ Kaarsen ➤ Lichaamsexpressie ➤ Luisterliederen ➤ Mandala ➤ Masker ➤ Persoonlijke ervaringen ➤ Poëzie ➤ Pop ➤ Praatstok ➤ Samenzang ➤ Schatkist ➤ Sprookje/verhaal ➤ Stenen ➤ Symbolen ➤ Verdrietboek ➤ Zand in kleur ➤ Zorgenboom

Al deze actieve werkvormen steunen op een Chinees spreekwoord dat zegt:
Wat ik hoor vergeet ik, wat ik zie herinner ik me, maar wat ik doe weet ik!

Preventieve werkvormen

Preventief werken rond het thema van de dood is inderdaad mogelijk. Niet dat je de dood kunt voorkomen en schrappen uit het leven van kinderen. Neen, maar je kunt wel voorkomen dat ze opgroeien totaal los van en buiten de dood. Je kunt het thema ter sprake brengen, ofwel omdat het leerplan het zo voorziet, ofwel omdat er een of andere aanleiding is, zonder dat er een persoonlijke en emotionele betrokkenheid is. Let wel, het is mogelijk dat je met een zogenaamd preventieve werkvorm onverwacht en ongewild toch een emotionele snaar raakt bij een kind dat met een oud verdriet zit van maanden of jaren geleden. Sterker nog, met eender welk thema in de klas kun je bij een kind iets raken dat verdriet om verlies oproept. Een voorbeeld: voor Nederlands doe je een dictee, en je laat de kinderen opschrijven: *Jaarlijks sterven in ons land meer dan duizend mensen in een verkeersongeval*. Als je in de klas een leerling hebt wiens grootvader een jaar daarvoor gestorven is bij een verkeersongeval, dan is het mogelijk dat diie leerling emotioneel reageert en begint te wenen bij het horen van die zin. Dan kun je meteen overschakelen op een individuele of klassikale curatieve werkvorm.

ALFABET

Voor elke letter van het alfabet een trefwoord zoeken i.v.m. het thema dood. Woorden worden op poster geschreven met aangepaste versiering/tekening erbij. Nieuwe woorden en verklaringen worden uitgelegd en aangeleerd.

COLLAGE

Met afbeeldingen en titels uit tijdschriften en kranten kunnen kinderen een collage maken van o.m.:

- de dood in onze samenleving
- de dood in onze kinderwereld

DOOD EN ROUW IN ANDERE CULTUREN / GODSDIENSTEN

Aan de hand van tijdschriften, boeken, foto's, filmfragmenten, getuigenissen krijgen kinderen zicht op de verscheidenheid van verschillende godsdiensten en hun specifieke manier van reageren op dood en rouw; met speciale aandacht voor Rooms-Katholieke, Protestantse, Joodse, Islamitische godsdienst en voor vrijzinnige levensbeschouwing.
(www.overlijden.nl/sitemap)

FILM

Of beter: filmfragmenten, die zó gekozen zijn dat je op korte tijd de essentie kunt tonen om van daaruit te komen tot verwerking via kringgesprek of een andere werkvorm. Je kunt de kinderen van tevoren ook gerichte vragen meegeven, zodat het geen vrijblijvend TV-kijken is, wat het vaak voor de meesten wel is. Voor suggesties van titels: Pedagogische Dienst voor Filmcultuur, Cellegroenstraat 16 bus 2 te 1000 Brussel. Tel.: 02/5460821 - fax: 02/5460819. E-mail: KFL.brussel@Kerknet.be

Je kunt er een thematische filmvoorkeurlijst Film-gemis voor het secundair en/of basisonderwijs bestellen.

FILOSOFEREN MET KINDEREN

Tijdens een filosofisch gesprek leren de kinderen de kunst van het denken zelf. Vanuit een tekst, een lied, een thema worden open vragen gesteld, de vragen die bij de kinderen zelf opkomen. Als leerkracht speel je de rol van vroed-juf of -meester die de kinderen uitnodigt om nauwkeuriger te zijn in wat ze beweren. Je vraagt naar bedoelingen, verhelderingen, veronderstellingen en tracht individuele uitspraken een algemene waarde te geven. Dit wordt dus een puur rationeel gesprek over de dood. Mogelijke startvragen:

Wat is eigenlijk doodgaan? Kun je de dood overslaan? Dood zijn, hoe lang duurt dat?

Cfr. Zeno vzw, Centrum voor Praktische Filosofie (Richard Anthone), Lange Kongostraat 54 te 2060 Antwerpen. Tel. & fax: 03/2363183. Webstek <http://users.skynet.be/Zenosite> ; E-post: anthone@skynet.be

FOTO'S

Kinderen kiezen uit reeks afbeeldingen van tijdschriften die foto die hen het meest treft i.v.m. de dood.

Een moeilijker variant: foto's uitdelen en elk kind zoekt een verband tussen eigen foto en thema van dood of rouw.

In functie van het omgaan met de leegte kun je uit de foto's telkens een stuk wegknippen en de foto laten bespreken zoals ze zijn: onvolledig en verminkt.

GETUIGENIS

Vele mensen hebben professioneel en functioneel te maken met de dood: dokters en verpleegkundigen, politie, brandweer en ambulanciers, priesters, begrafenisondernemers en grafdelvers. Iemand uitnodigen om te komen vertellen kan een nieuwe wereld voor de kinderen doen openen.

GEVOELEN HERKENNEN

Je maakt een reeks kaartjes met op ieder kaartje een gevoelswoord (zie woordenlijsten in 6.0.). Elke leerling krijgt een kaartje en moet zijn gevoelswoord uitbeelden

zonder woorden. De anderen proberen te raden welk gevoel er op het kaartje staat. In de nabespreking kun je erop wijzen dat een bepaald gevoel op verschillende manieren kan uitgedrukt worden (binnenkant en buitenkant).

INTERVIEW

Op gesprek bij verschillende mensen van verschillende generaties en bij voorkeur ook van verschillende plaatsen afkomstig, om het te hebben over: sterven, begraven en cremieren, vroeger en nu, verschillen en gelijkenissen.

KLASBOEK

Eke leerkracht zou telkens in september kunnen beginnen met een blanco boek dat op een speciale plaats ligt in de klas. Kinderen kunnen er over het dagelijkse wel en wee in de klas schrijven, tekenen, kleven (uit krant, tijdschrift of eigen foto's). Zo krijg je een mooie bundeling van klasleven, waarin zowel geboorte als dood als het leven ertussen een plaats krijgen (geboortekaartje, doodsbrief, bidprentje...)

KLAS- / KRINGGESPREK

Bij een klasgesprek ga je in gesprek met je klas en is er een uitwisseling van gedachten rond een thema als de dood. Bij een kringgesprek worden de tafels of banken opzij gezet, en ga je met de ganse klas in een kring zitten. Zo krijg je een totaal ander gesprek, veel opener, waarbij iedereen iedereen kan zien, en met nog striktere afspraken rond het woord vragen en krijgen.

KUNST (beelden, tekeningen, schilderijen)

Laat de kinderen vorm en kleur geven aan het allergrootste mysterie sinds het begin van de mensheid: de dood. Laat hen op een persoonlijke en creatieve manier de dood uitbeelden, het leven na de dood en het leven vóór de dood. En wie wil mag bij de voorstelling ook iets vertellen.

KUNST VAN HET REKENEN

De dood in statistieken of tranen in cijfers: eenvoudige berekeningen van aantal sterfgevallen in België per jaar, per dag, per leeftijd, per doodsoorzaak; mogelijke vergelijkingen met aantal jaren geleden. Cijfermateriaal is verkrijgbaar bij Nationaal Instituut voor Statistiek: Leuvenseweg 44 te 1000 Brussel // Italiëlei 124 te Antwerpen // Coupure rechts 620 te 9000 Gent.

KWARTET

Ofwel maakt de leerkracht een eigen kwartetspel met telkens vier zaken rond het thema van dood en verdriet die bij elkaar horen. Ofwel laat je elke leerling een eigen kwartet met 4 kaarten samenstellen, en spelen zij in groepjes hun eigen gemaakte spel.

LEESTEKST

Aan de hand van een tekst, artikel of leesboek breng je eender welk aspect van de dood ter sprake, met dan nog vele mogelijkheden tot verwerking. Voor mogelijke titels, zie Levendige Bibliografie van NDC Horizon (2500 titels) of ook op NDC-webstek). Sommige kinderen zijn leesbeesten en verslinden thuis ettelijke boeken. Zij zijn vanzelf met het thema van de dood in contact gekomen. Laat ook hun verhaal eens aan bod komen. Een moeilijke, maar interessante oefening is inhoudelijke vragen bij een

leestekst schriftelijk beantwoorden (wat ik mij van vroeger zelf herinner als *stillezen*).

MATERIALEN VOELEN

Kinderen vinden het heerlijk om geblinddoekt iets te betasten en te raden. Je kunt ze ook zonder blinddoek een zak geven waarin ze alleen mogen voelen. Warm en koud, zacht en hard krijgen een andere betekenis als ze geassocieerd worden met leven en dood. Laat hen een zak met iets gepluimd voelen en vraag of ze dit dood dier herkennen. Alleen al hun reactie bij deze vraag is een interessante aanknopng voor een verder gesprek.

OP BEZOEK NAAR EEN ...

ZIEKENHUIS & MORTUARIUM BEGRAAFPLAATS CREMATORIUM

In plaats van een professioneel in de klas te brengen (zie getuigenis) kun je ook met je klas ter plaatse gaan kijken naar de werking en omstandigheden van een ziekenhuis met mortuarium, begraafplaats of crematorium. Als er een angst leeft rond de dood, heeft dat vaak te maken met geen of foutieve kennis van zaken. Als je de nuchtere, zakelijke en technische uitleg op een verstaanbare wijze te horen krijgt tijdens een live-bezoek, dan kunnen kinderen het een andere, echtere plaats geven in hun leven.

RAAD JE PLAATJE (Memory)

Je zoekt 10 thema's, tekeningen (bij wijze van voorbeeld: kist, kaarsen, bloemen, aarde, vuur, water, lucht, kruis, mensen, gebroken hart) en zorgt telkens voor twee kaartjes met dezelfde tekening op, dus heb je 20 kaartjes. Leg de kaartjes met de tekening naar beneden en de blanco-kant naar boven, en leg alle kaartjes door elkaar. Alle spelers mogen beurtelings twee kaartjes omdraaien. Wie twee dezelfde kaartjes vindt, legt ze aan zijn kant. Wie op het einde het meest aantal dubbele kaartjes heeft, is gewonnen.

ROUWADVERTENTIES

Zelfgekozen rouwadvertenties uit krant bespreken. Inhoudelijke gegevens en informatie op het spoor komen. Wat zegt dit allemaal over gestorvene en over nabestaanden? Wanneer en hoe komt God ter sprake? Welke symbolen worden gebruikt? Misschien ook eens proberen een overlijdensbericht te maken voor een ander of voor zichzelf, met dan vooral de nadruk op: wat zou jij graag hebben dat ze over jou zeggen, dat ze van jou onthouden en meedragen als herinnering.

SEIZOENEN

Gewoonlijk is dat de eerste aanleiding om het thema van de dood ter sprake te brengen. Bij het observeren van de

natuurlijke gang van zaken in de verschillende seizoenen kom je bij prille begin, groei en bloei, verval en afsterven, en toch wordt uit die doodse winter telkens weer een nieuwe lente geboren... (zie ook de spiraaltekst in LeDoS-cursusboek.)

SPREEKWOORDEN EN ZEGSWIJZEN

Zoveel mogelijk spreekwoorden en zegswijzen bijeenzoeken met het thema dood, rouw en verdriet. Verklaring zoeken (met aandacht voor oorspronkelijke betekenis). Een spreekwoord naar keuze grafisch/plastisch voorstellen. Per twee of drie een spreekwoord uitbeelden en de anderen raden over welk spreekwoord het gaat.

SPROOKJE / VERHAAL

Kleine en grote kinderen zijn dol op verhalen. Bij het luisteren vergeten ze tijd en ruimte, en leven ze zich helemaal in de fantasiewereld die wordt opgeroepen. Het thema van de dood is algemeen aanwezig in het rijke repertoire van sprookjes dat alle culturen kennen. En al zijn het mythische en fantasierijke voorstellingen over leven en dood, voor kinderen is het allemaal echt, omdat het in het sprookje zo wordt verteld. Boeiende nabesprekingen kunnen vele horizons openen.

TELEFOON

Kinderen gebruiken een niet aangesloten telefoon om te bellen met een gestorvene: wat willen ze hem/haar zeggen of vragen... Het feit dat er niet geantwoord wordt maakt kinderen duidelijk dat contact met gestorvene in zekere zin verbroken is, ook al kunnen ze van alles blijven zeggen of vragen. Kan ook een telefoonlijn met God, Jahweh of Allah zijn... of noem het de Bron van Leven. Wat heb je desgevallend te zeggen of te vragen? Welke zijn mogelijke tekens van antwoord? Kun je verkeerd verbonden zijn? En wat als je geen antwoord krijgt?

VRAGENBUS/ - RONDE

Er zijn vele manieren mogelijk om met een vragenbus te werken, waarin leerlingen papiertjes mogen steken met de vraag erop waar zij mee zitten. Ofwel hang je alle vragenbriefjes op een grote flap, en worden in stilte antwoorden en reacties bijgeschreven. Ofwel komt elke vraag in een klas- of beter nog, in een kringgesprek aan bod. Wel vooraf bespreken of de vragen anoniem of ondertekend moeten zijn. Of je houdt een klassikaal schrijfgesprek, waarbij de elke leerling schriftelijk in dialoog kan gaan met een klasgenoot. Je kunt ook de leerlingen in de groep hun vraag laten stellen (vragenronde), maar dat vraagt een grotere veiligheid in de klasgroep.

Crisisinterventies

De nu volgende werkvormen kun je beschouwen als passende technieken bij crisisinterventie. Het onderscheid met de curatieve werkvormen (zie verder) is niet altijd zo eenduidig. Je zou best enkele van onderstaande technieken kunnen gebruiken voor rouwende kinderen op langere termijn, al kan dat wel een aparte dimensie geven aan het verloop en de aanpak. En misschien zijn sommige curatieve werkvormen ook van toepassing bij crisisinterventie. Het is aan jou als leerkracht om de juiste keuzes te maken.

BALLONNEN

Kinderen laten samen (witte) ballonnen vliegen als teken voor overleden klasgenootje. Zo wordt definitieve afscheid concreter gemaakt. Eventueel een kaartje aan ballonnen met een laatste boodschap van de kinderen erop. Je kunt ook een symbolisch voorwerp in piepschuim (laten) uitsnijden en aan de ballonnen hangen.

BRIEF SCHRIJVEN

Een laatste brief aan gestorvene schrijven met wat je nog allemaal had willen zeggen... het kan een plots afscheid draaglijker maken.

Een brief aan een klasgenootje wiens gezinslid gestorven is, op zoek naar woorden voor het woordeloze verdriet. (zie ook herinneringsboek en rouwbrief)

Een brief aan jezelf schrijven op een emotioneel crisismoment. De leerlingen krijgen dan ook een omslag waarop ze hun eigen naam en adres schrijven. De leerkracht stuurt die brieven effectief ook op na twee, drie, vier weken. In de klassikale nabespreking kunnen de kinderen hun innerlijke toestand van dat moment vergelijken met zoveel weken daarvoor aan de hand van de brief.

DOODSBRIEF / GEDACHTENISPRENTJES

Laat elke leerling een eigen gedachtenisprentje maken voor een gestorven klasgenoot. Misschien verdwijnt alles onmiddellijk in een omslag voor de ouders van de gestorvene. Misschien kunnen enkele leerlingen hun gedachtenisprentje voorlezen (alleen vrijwilligers). Je zou ook alle gedachtenisprentjes aan de muur kunnen hangen, en de kinderen de kans geven om in stilte te kijken en lezen. Hoewel dit laatste met de nodige schroom dient toegepast te worden. De kwetsbaarheid is immers zo groot dat deze werkvorm een even grote veiligheid vraagt in de klasgroep. Het is duidelijk dat niet alle klassen dit aankunnen.

EIGENSCHAPPEN-KAARTJES

Op kleine kaartjes schrijven kinderen eigenschappen (één woord!) die ze aan overledene toekennen. Daarna worden kaartjes één voor één voorgelezen. Komt heel sterk over als leerlingen die kaartjes met één woord voorlezen tijdens uitvaartplechtigheid van klasgenootje.

GETUIGENIS

Verhalen van kinderen over hoe zij afscheid hebben genomen (zie o.m. het boek van Ineke Van Essen: *Ik krijg tranen in mijn ogen als ik aan je denk*). Voor in de klas.

kinderen geldt het niet anders dan voor volwassenen: de manier waarop zij de tijd tussen dood en uitvaart beleven, de wijze waarop zij betrokken worden bij het afscheid, die bepaalt hun verdere rouwverloop en kleurt dus de rest van hun leven. Vandaar de uitnodiging om het mee in handen te nemen, om het daarna beter uit handen te kunnen geven ...

HERINNERINGSBOEK

Alle kinderen kunnen iets schrijven en/of tekenen bij het sterven van een leerling of een gezinslid van een klasgenoot. Alle werkjes worden dan gebundeld tot een mooi afscheids- en herinneringsboek.

JAPANSE SCHILDERIJ

In de moderne Japanse schilderkunst wordt met drie penseeltrekken een heel landschap opgeroepen. Zo gaat elke leerling een Japans schilderij maken van de gestorvene, door met drie wel gekozen en overwogen woorden een zo ruim mogelijk beeld van de gestorvene te geven. Elke leerling krijgt drie kaartjes en schrijft zo mooi mogelijk op elk kaartje één woord. Elk kaartje wordt verder versierd, maar het woord moet duidelijk zichtbaar blijven. Als je dan alle leerlingen de kans geeft hun schilderij, hun Japans portret van de gestorvene te tonen en eventueel toe te lichten, dan krijg je een nooit gezien totaalbeeld van de gestorven klasgenoot. Kleef alle kaartjes op een grote poster en je hebt een indrukwekkende Japanse collage...

ROUWBRIEF & -KAART

Een brief schrijven aan een rouwende is een heuse karwei, voor jong en oud. Maar kinderen lukken er verbazend goed in als ze tijd en ruimte krijgen om hun gevoelens op papier te zetten. Je kunt dit klassikaal organiseren, en iedereen aanmoedigen om "zijn best te doen". Dit klinkt cliché, maar het komt helemaal anders over als je het duidt met: "laat het beste in jezelf naar boven komen, en voel wat je dan te zeggen hebt tot de ouders van je overleden klasgenootje"... (of tot je klasgenootje als een gezinslid gestorven is.) Jongere kinderen kunnen ook een tekening maken. Jij maakt als leerkracht een grote omslag klaar om alles in te verzamelen. Je kunt afspreken dat elke leerling mag kiezen: ofwel steekt hij zijn brief of kaart meteen in de omslag, ofwel laat hij die alleen aan de leerkracht zien, ofwel leest hij zijn brief voor.

Curatieve werkvormen

Was er in het eerste deel van deze bijdrage sprake van preventieve werkvormen, dan zou je hier kunnen spreken van *curatieve* werkvormen. Curatief betekent letterlijk: genezend, helend. De bedoeling van deze werkvormen is inderdaad dat je als leerkracht helend aanwezig bent (als persoon) en heilzaam bezig bent (in de werkvormen). Je kunt het verdriet van een rouwend kind niet overnemen, hij moet er zelf mee aan de slag. Maar je kunt het wel draaglijk maken, zodat het kind de kans krijgt zijn verdriet een plaats te geven in het leven, waar ook nog ruimte kan komen voor iets nieuws, iets prettigs. Als is dit een moeizaam werken op lange termijn, toch geloven we in de kiemkracht bij het kind die door jou als leerkracht kan opgeroepen en gestimuleerd worden.

BEELDEN MAKEN (tekenen, schilderen, kleien, dia's maken)

In tekening of schilderij kunnen kinderen d.m.v. kleur en vorm uitdrukken wat er in hen leeft. Resultaten kunnen besproken worden, maar hoeft niet. Wel belangrijk voor leerkracht om aandachtig te observeren. Je kunt hen zelf vragen om twee tekeningen te maken over dood en verdriet: de eerste zo mooi mogelijk en de tweede zo lelijk mogelijk. Met nadien gegarandeerd een veelbelovende vergelijking en nabespreking.

Klei is kostbaar materiaal voor rouwenden dat een helend effect kan hebben als zij hun verdriet concreet vorm kunnen geven. Kinderen kunnen ook een 'verdrietbal' maken met alle verdriet dat in hen zit, om daarna die kleibal tegen een muur kapot te gooien. Zo komt dan alle verdriet naar buiten.

Zelf dia's laten maken (tekst en tekening op diaraampje), met daarbij begeleidende commentaar en rustige achtergrondmuziek. Zeker ook bruikbaar voor uitvaartplechtigheid, als ruimte voldoende verduisterd kan worden.

BOEKEN

Rouwende kinderen gaan soms op zoek in jeugdverhalen naar personen die hetzelfde meemaken, met wie zij zich kunnen identificeren. Ook voor volwassen rouwenden geldt dat herkenning troostend en inspirerend kan werken. Zo kan een boekbespreking leiden tot een heel persoonlijke beleving.

BOOM / BLOEM PLANTEN / ZAAIEN

Met het planten van een boom of een bloem ter nagedachtenis van een gestorvene kun je de verbondenheid tussen leven en dood symboliseren in de natuurcyclus.

COLLAGE

Met afbeeldingen en titels uit tijdschriften en kranten kunnen kinderen een collage maken van wat past bij hun eigen pijn en verdriet.

DIERENKAARTEN

Je legt een reeks dierenkaarten of -prenten open (medicijnkaarten, dierentarot). De leerlingen kiezen een dier dat het best bij henzelf past en een dier dat het best past bij wie is doodgegaan. Eenieder kan zijn keuze toelichten. Je kunt de kinderen een verhaal laten maken (of een gedicht, een dialoog, een strip) over de ontmoeting tussen beide dieren.

GETUIGENIS

Je kunt ook een leerling uitnodigen zijn verhaal te doen, zijn ervaringen aan de klas toe te vertrouwen. Het is heilzaam voor de rouwende leerling om zijn gevoelens

hierrond te kunnen verwoorden. Het kan troostvol en inspirerend zijn voor anderen die zichzelf erkennen in de beleving van de ander. Let op, deze werkvorm vraagt een hoge vertrouwensdrempel en voldoende veiligheid in de groep!

GEVOELENS WORDEN ZICHTBAAR

Laat de kinderen een omtrek-profiel van zichzelf tekenen (verkleind of op een rol behangpapier op werkelijke grootte. Eerst proberen zij hun duidelijkste gevoelens op het spoor te komen en dan tekenen ze waar ze in hun lichaam dat gevoel het sterkst gewaar worden diep van binnen. Let ook op welke kleur, vorm en beweging zij gebruiken voor een bepaald gevoel. Eventueel kan een lijst van gevoelswoorden inspirerend werken.

KAARSEN

Iedereen krijgt een kaars en mag die zelf versieren met beschikbare schijfjes was in verschillende kleuren. Zonder was kun je ook werken met theelichtjes. Iemand steekt zijn kaars aan aan het kaarslicht dat in het midden van de kring staat. Daarbij zegt hij de naam voor wie hij de kaars wilt branden. Verder kan hij er nog iets bij vertellen, maar dat hoeft niet. Dan geeft hij het licht door aan zijn buur, en zo gaat het kaarslicht de hele kring rond. Een kind mag ook in stilte het vuur doorgeven, zonder een naam te noemen. Als het licht helemaal rond is, kun je het even stil maken, een lied beluisteren of samen zingen. Dan worden één voor één de kaarsen weer uitgeblazen, tot alleen het kaarslicht in het midden overblijft...

LICHAAMSEXPRESSIE

Wat vele kinderen spontaan doen, kun je bevorderen en versterken met deze werkvorm. Het lichaam is de buitenkant en drukt de gevoelens uit die aan de binnenkant leven. Door het lichaam iets te laten uitbeelden, kun je precies die gevoelens sterker oproepen. Je moet als leerkracht dan wel opletten dat je de nodige opvang kunt bieden zonder daarbij de hele groep uit het oog te verliezen. Je kunt een leerling ook een kaartje geven met daarop een gevoelswoord dat hij moet uitbeelden, en de anderen raden over welk gevoel het gaat.

LUISTERLIEDEREN

Muziek kan belangrijk zijn in het leven, ook van kinderen. Zij luisteren graag naar hun liedjes, en vaak zijn er herinneringen aan verbonden. Zo zijn er liederen die herinneren aan de gestorvene, of die de sfeer en het gevoel oproepen dat de rouwenden op dat moment beleven. Op een plechtigheid wordt vaak naar passende muziek gezocht, en vanaf dat ogenblik is dat lied een ander lied geworden. Voortaan zal dat het lied van de gestorvene blijven, vaak voor de rest van het leven.

MANDALA

Dit woord uit het Sanskriet betekent: cirkel, middelpunt, kern. In alle culturen is deze 'ronde kunst' terug te vinden: in het middelpunt de kern, en van daaruit kan alles groeien en groter worden. Nodig de leerlingen uit om kleur, vorm en beweging vanuit hun gevoel te laten komen en zo hun gevoelscirkel in te kleuren. Zij kunnen hun levensmandala maken door te werken met levensringen (zoals de jaarringen van een boom). Zoals een cirkel heel is (zonder begin en einde), zo kan het helend zijn om cirkels te tekenen en in te kleuren.

MASKER

Kinderen maken een masker van zichzelf als ze verdrietig zijn. Meestal zetten mensen een 'masker' op door langs buiten zich anders voor te doen als ze zich van binnen voelen. Nu doen we precies het omgekeerde: je laat een masker maken met daarop de gevoelsuitdrukking van hoe je je vanbinnen voelt. Let op. Dit is geen eenvoudige oefening. Je laat niet zomaar je binnenkant zien. Door je daarvan bewust te zijn, kun je precies kiezen wat je wilt tonen en uitdrukken in je gevoelsmasker, en wat je blijft verbergen achter het masker van je gezicht. Ze kunnen ook letterlijk op de buiten- en binnenkant van hun masker iets weergeven van hun eigen buiten- en binnenkant.

PERSOONLIJKE ERVARINGEN

Laat de kinderen hun levenslijn tekenen, met de hoogtepunten (topervaringen) en dieptepunten (woestijnervaringen) uit hun voorbije jaren. Soms komen ze tot het verrassende inzicht dat die twee (hoogte- en dieptepunten) wel eens met elkaar te maken hebben. Het leert hen ook sommige gebeurtenissen in een ruimere context te plaatsen. In de mate dat de veiligheid binnen de groep het toelaat, kunnen de kinderen ook dit stukje levensverhaal aan elkaar toevertrouwen.

POËZIE

Laat de kinderen zelf maar schrijven over hun leven en over hoe de dood hun leven heeft doorkruist, vaak met het heilzame effect dat ze het van zich kunnen afschrijven. Het kan helpen om enkele gedichten van leeftijdsgenoten voor te lezen, en zo mogelijk te bespreken.

POP

Een pop is niet alleen voor kleine kinderen. Ook grote kinderen spelen er graag mee, maar dan soms heimelijk, omdat ze denken dat ze er te groot voor zijn. En dat geldt evenzeer voor meisjes als voor jongens. Helaas moeten de jongens nog opboksen tegen een cultuur die hen dan als flauw en meisjesachtig beschouwt. En dat is jammer, want tegen een pop kunnen kinderen hun zorgen kwijt. Soms is de pop de enige tegen wie ze bepaalde zorgen en gevoelens durven en kunnen vertellen. Misschien gaan ze thuis met die pop ook slapen, als een engel bewaarder. In de klas kan de pop kinderen doen ontdooien, en wordt die soms een verrassend intieme gespreksgeenoot.

PRAATSTOK

Als een verhaal wordt verteld, dan is het belangrijk dat de verteller de nodige tijd en ruimte krijgt om heel zijn verhaal te doen. Zoals bij de indianen kun je dan gebruik maken van een praatstok die de kring rond gaat van de ene op de andere. De gouden regel is: wie de praatstok

in handen krijgt, die krijgt daarmee het woord, en alle anderen zwijgen en luisteren. De praatstok biedt een veiligheid en letterlijk een houvast als iemand aan het woord is. Hiermee krijgen de stillere kinderen ook tijd en ruimte om iets te zeggen (als zij dat willen, want iedereen heeft het recht op passen door de stok gewoon door te geven) en de veelpraters moeten na één verhaal een rondje wachten om nog eens aan de beurt te komen. Als je voldoende tijd hebt, kun je de stok zo lang laten doorgeven tot alles gezegd is wat moest gezegd worden, en wordt het laatste rondje in stilte gemaakt. Zo een praatstok maak je zelf (of laat je de kinderen maken) met een stuk tak dat versierd wordt met veren, stenen, touwtjes, schelpen, blaadjes, stukjes stof, enz.

SAMENZANG

Luisteren naar muziek kan al heel wat oproepen (zie Luisterliedertjes), maar samen zingen vergroot de actieve betrokkenheid en onderlinge verbondenheid. Samenzang kan emoties versterken, maar daar is in de groep en in de muziek dan ook ruimte voor. Emoties kunnen aanstekelijk werken, zelf in die mate dat een deel van de groep niet verder kan zingen omwille van de tranen die stromen. Als je samen meezingt met een lied op CD of cassette, dan loopt de muziek gewoon door, en draagt die als het ware de opwelling van collectieve emoties. Niemand hoeft zich dan te generen voor de mogelijke stilte en hapering die zou klinken als je het lied zelf zingt zonder technische versterking.

SCHATKIST

Kinderen vinden het leuk om een doosje te versieren met kleuren en voorwerpen, om er hun schatkist van te maken, een soort van herinneringsdoos om van alles en nog wat te bewaren van degene die gestorven is. Je kunt ook met de groep een schattendoos maken voor de ganse klas, ter nagedachtenis aan een gestorven klasgenoot, en die dan bijvoorbeeld op het einde van het schooljaar aan de ouders te overhandigen. Dit kan op een plechtige wijze gebeuren waarbij de ouders van de gestorvene naar de klas worden uitgenodigd.

STENEN

Steen als symbool van onvergankelijkheid, of als beeld van het lied *Een steen in de rivier* van Bram Vermeulen. Een mooie (witte) steen met de naam van een gestorvene erop... of zonder naam, verwijzend naar Apokalyps, het laatste boek uit het Nieuwe Testament, 2,17: "... en Ik zal hem een wit steentje geven en daarop gegrift een nieuwe naam, die niemand kent dan hij die hem ontvangt." Of laat de kinderen een steen kiezen (groot-klein, ruw-glad, puntig-rond, verbrokken...) en beschilderen. Gewone stenen worden zo heel bijzonder.

SYMBOLLEN

Een voorwerp laten meebrengen of zoeken waarin de kinderen een gestorven persoon herkennen. Of in de natuur op zoek laten gaan. Alle voorwerpen worden dan getoond, toegelicht en bewaard in een herinneringshoekje.

VERDRIETBOEK

Dit boek circuleert in klas, en alle kinderen kunnen er hun eigen verdriet in verwoorden en zo kenbaar maken aan anderen. Mogelijk komt dit boek wekelijks ter sprake

tijdens een klasgesprek. Wel belangrijk om af te spreken hoe kinderen in klas met inhoud van dit verdrietboek horen om te gaan.

ZAND IN KLEUR

Laat kinderen zand kleuren en eigen gevoelspotje vullen op basis van hoe ze zich van binnen voelen. Bij herhaling van deze werkvorm kunnen kinderen na verloop van tijd een evolutie zien van hun eigen emotionele toestand.

ZORGENBOOM

Een stuk boom of tak in klas waaraan kinderen kaartjes kunnen hangen met het verdriet dat ze dragen. Zo leren kinderen hun verdriet te verwoorden en wordt er iets van klassikaal verdriet zichtbaar dat door de zorgenboom mee gedragen wordt. Daarmee zul je de kinderzorgen niet kunnen oplossen, maar er geeft een erkenning en ruimte aan al wat leeft bij kinderen.

Om te voorkomen dat de zorgenboom een treurwilg wordt, kun je ook ruimte laten voor meer leuke dingen en gebeurtenissen uit het leven van je leerlingen. Dat geeft de boom meer kracht om ook de zorgen te dragen. Zo wordt de zorgenboom een levensboom, waaraan ook jij als leerkracht kunt deelnemen met iets van je eigen wel en wee (zonder de kinderen ermee te belasten). Kwetsbaarheid maakt je als leerkracht sterker.

